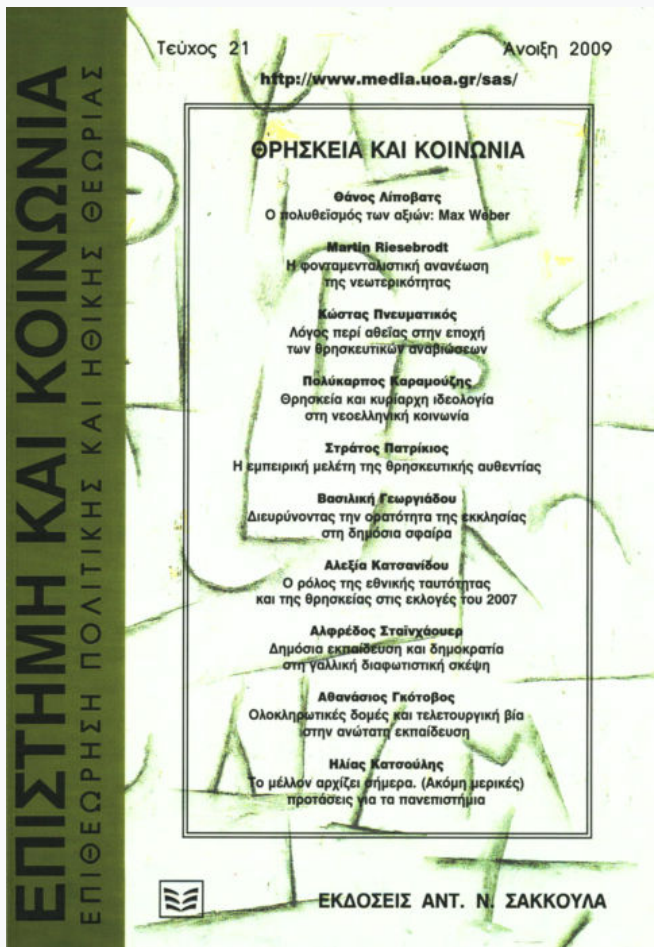

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 21 (2009)

Θρησκεία και Κοινωνία

Η φονταμενταλιστική ανανέωση της νεωτερικότητας

Martin Riesebrodt

doi: [10.12681/sas.451](https://doi.org/10.12681/sas.451)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Riesebrodt, M. (2015). Η φονταμενταλιστική ανανέωση της νεωτερικότητας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 21, 29–51. <https://doi.org/10.12681/sas.451>

Η φονταμενταλιστική ανανέωση της νεωτερικότητας

Martin Riesebrodt*

Οι υπάρχουσες εξηγήσεις της παρατηρούμενης επιστροφής των θρησκειών, όπως θεωρεί ο συγγραφέας, δεν απαντούν ικανοποιητικά σε ερωτήματα όπως πώς κατέστη δυνατή η επιστροφή σε τέτοιες αντιλήψεις· γιατί αυτή η επιστροφή συντελείται στην τωρινή συγκυρία· και τι μπορεί αυτό να σημαίνει για το μέλλον. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να δοθεί μία απάντηση στα ως άνω ερωτήματα, και για τον λόγο αυτόν διατυπώνεται μια θεωρία που μπορεί να εξηγήσει τη συγχρονικότητα εκκοσμίκευσης και ανανέωσης των θρησκειών, στοχεύοντας, επιπλέον, σε ακριβέστερες από τις προσφερόμενες εννοιολογήσεις των φονταμενταλιστικών θρησκευτικών κινήματων. Επιτυγχάνεται έτσι η καλύτερη κατανόηση του ρόλου των θρησκειών, όπως αυτός καταγράφεται στον σύγχρονο κόσμο. Για να το πετύχει αυτό ο συγγραφέας επιδιώκει 'συνειδητά' να προετοιμάσει εννοιολογικά τη διατύπωση θεωρητικά προσανατολισμένων ερωτημάτων για την εμπειρική συζητική έρευνα των σύγχρονων φονταμενταλιστικών κινήματων

Προς μεγάλη έκπληξη των περισσότερων ειδικών, από τη δεκαετία του 1970 εμφανίστηκαν και πάλι στην παγκόσμια σκηνή θρησκευτικά κινήματα, συχνά κατά τρόπο δραματικό. Μια τέτοια ανανέωση των θρησκειών σχεδόν κανείς δεν την περίμενε, αφού ο δυτικός μύθος του εκσυγχρονισμού μας είχε πείσει για τη χωρίς επιστροφή εκκοσμίκευση και ιδιωτικοποίηση των θρησκειών. Το μέλλον των θρησκειών πρόσφερε πολλές δυνατότητες, πλην όμως μεταξύ αυτών δεν ήταν ούτε η ανανέωσή τους ως πολιτικής δύναμης και γνώρισμα κοινωνικής ταυτότητας ούτε η ικανότητά τους να διαμορφώνουν τους ανθρώπους σύμφωνα με το δικό τους ήθος.

Διανοούμενους με δυτική παιδεία ξάφνιασε περισσότερο το γεγονός ότι αυτά τα θρησκευτικά κινήματα δεν ανήκαν στις 'προοδευτικές' δυνάμεις, όπως ήταν, για παράδειγμα, η λατινοαμερικανική θεολογία της απελευθέρωσης που συνέθετε χριστιανισμό και μαρξισμό. Αντίθετα, τα περισσότερα από αυτά τα κινήματα ήταν είτε ελιθικά εθνικιστικά είτε 'φονταμενταλι-

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου.

στικά' με ισχυρά πατριαρχικά αυταρχικά γνωρίσματα και ηθική είτε εκπροσωπούσαν μια σύνθεση ακραίου εθνικισμού και φονταμενταλισμού. Και αυτό που προκαλούσε πανικό ήταν η συμμετοχή μελών χαμηλότερων στρώματων και γυναικών. Τελικά, παρά τις προσδοκίες, τα χαμηλότερα στρώματα δεν στράφηκαν στην επανάσταση αλλά στη θρησκεία και οι γυναίκες δεν πολεμούσαν εναντίον των πατριαρχικών δομών αλλά υποτάσσονταν σε αυτές ή και συμμετείχαν δυναμικά στην παλινόρθωσή τους.

Ενώπιον αυτών των συμβάντων οι κοινωνικοί επιστήμονες έπρεπε καταρχάς να υπερβούν τη δική τους γνωστική διαφωνία [kognitive Dissonanz] και για να το επιτύχουν είχαν στη διάθεσή τους τρεις στρατηγικές.

Μερικοί συγγραφείς επέμεναν απλώς ότι η προσδοκία τους περί συνεχούς εκσυγχρονισμού και εκκοσμίκευσης κατ' ουσίαν ισχύει. Επικεντρώνομενοι στη θρησκευτική ανανέωση στις 'αναπτυσσόμενες χώρες' έπειθαν τον εαυτό τους ότι η επιστροφή των θρησκειών αποτελεί μέρος μιας διαρκούς εκσυγχρονιστικής διαδικασίας. Γι' αυτό και δεν αιφνιδιάστηκαν αλλά επικεντρώθηκαν στην προσπάθεια να εντοπίσουν σε αυτά τα κινήματα ένα 'πουριτανικό πνεύμα' ή μια 'εσωκοσμική ασκητεία'. Αν και τέτοιες διαπιστώσεις δεν χρειάζεται να είναι εσφαλμένες, περιορίζουν κατά τρόπο ανεπίτρεπτο τις δικές μας προσλήψεις σε εκδοχές που ανταποκρίνονται μεν στις εκσυγχρονιστικές προσδοκίες, εξαφανίζουν όμως από τον ορατό ορίζοντα τις τάσεις εκείνες που περιπλέκουν την εικόνα. Επιπλέον, μια τέτοια προοπτική αγνοεί την ανανέωση της θρησκείας ως δημόσιας δύναμης στη Δύση.

Άλλοι συγγραφείς επέλεξαν τον αντίθετο δρόμο μιας αυθόρμητης μεταστροφής και τώρα αρνούνται κάθε τάση εκκοσμίκευσης ακόμη και εντός της Δύσης. Ειδικά οι εκπρόσωποι του 'νέου παραδείγματος', μιας συμμαχίας θεωρητικών οπαδών της 'rational choice' και των κατά πλειοψηφία φονκτιοναλιστών συνοδοιπόρων τους, προβάλλουν μια αρκετά στενή αντίληψη και μια απλοποιημένη εξήγηση της διαδικασίας εκκοσμίκευσης. Ο Max Weber, στον καιρό του, περιέγραψε την εκκοσμίκευση ως μια σύνθετη διαδικασία της απομάγευσης όπως και της κοινωνικής και ηθικής διαφοροποίησης. Η ανάδειξη στη Δύση σχετικά αυτόνομων οικονομικών, πολιτικών και νομικών θεσμών δυσκολεύει συνεπώς τους κοινωνικά δρώντες να συμμετέχουν 'ολοκληρωτικά' στον 'κόσμο' χωρίς να εγκαταλείψουν έ-

ναν συνεκτικό, βασισμένο στη θρησκευτική ηθική, τρόπο ζωής ή τουλάχιστον να τον αποβάλλουν στην ιδιωτική σφαίρα. Οι οπαδοί του 'νέου παραδείγματος' αγνοούν αυτή τη σύνθετη αντίληψη της εκκοσμίκευσης και αντ' αυτού την ανάγουν σε ποσοτικοποιήσιμους συντελεστές όπως τον αριθμό των μελών θρησκευτικών συλλόγων, τον εκκλησιασμό και τη χρήση θρησκευτικής ρητορικής. Από αυτή τη στενή οπτική γωνία παρουσιάζουν την εκκοσμίκευση ως αποτέλεσμα μονοπωλιστικών θρησκευτικών συσχετισμών στην αγορά οι οποίοι αποτελούν ένα ειδικά ευρωπαϊκό φαινόμενο.

Μια τρίτη αντίδραση στην πρόκληση της αναβίωσης θρησκευτικών κινήματων προέρχεται από τον Samuel Huntington και τη δική του ριζοσπαστικοποίηση εκείνης της κατανόησης της θρησκείας που μας παρέδωσε ο Talcott Parsons. Απ' αυτή την οπτική γωνία, η απώλεια της σημασίας των θρησκευτικών μορφών δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν εκκοσμιευθεί αντίθετα είναι διαποτισμένες από θρησκευτικές αξίες, κανόνες και στάσεις. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι εκείνες που εκπροσωπούν την πιο εκχριστιανισμένη κοινωνία που έχει υπάρξει ποτέ. Ο Huntington γενικεύει αυτόν τον τρόπο θέασης και υποστηρίζει ότι η νέα παγκόσμια τάξη πραγμάτων που αναδεικνύεται θα στηριχθεί στους πολιτισμούς. Είναι οι πολιτισμοί που από την πλευρά τους στηρίχθηκαν στις έσχατες αξίες σεβαστών θρησκευτικών παραδόσεων. Έτσι, ο Huntington δεν ακολουθεί μόνον τις θεωρητικές παραδόσεις που δρομολόγησε ο Parsons αλλά και υποστηρίζει έναν υποστασιοποιημένο τρόπο θέασης θρησκευτικών παραδόσεων, κουλτούρας και πολιτισμών τις οποίες διαφορετικά μπορούσε να βρει κανείς μόνο στη ρητορική φονταμενταλιστικών ομάδων.

Καμία από τις τρεις αντιδράσεις στη γενική, κυρίως φονταμενταλιστική, επιστροφή των θρησκειών δεν μου φαίνεται ότι δίνει ικανοποιητική απάντηση στα ερωτήματα: πώς ήταν δυνατή μια τέτοια αναγέννηση γιατί έλαβε χώρα σε αυτή τη συγκυρία; και, πού μπορεί να βρίσκεται η σημασία της για το μέλλον; Για να επιτύχουμε μεγαλύτερη σαφήνεια για την επιστροφή των θρησκειών και ιδιαίτερα της φονταμενταλιστικής εκδοχής τους έχουμε να επιλύσουμε δύο προβλήματα: καταρχάς θα πρέπει να ελέγξουμε κριτικά τη δική μας αντίληψη της θρησκείας και να διατυπώσουμε μια θεωρία της θρησκείας η οποία, από τη μία πλευρά, να μπορεί να εξηγήσει τη συγχρονικότητα και τη συνάρτηση μεταξύ των διαδικασιών της εκκοσμίκευσης

και, από την άλλη, την ανανέωση των θρησκειών κατά δεύτερον, υπάρχει ανάγκη ακριβέστερων εννοιολογήσεων των θρησκευτικών κινήματων ανανέωσης και ιδιαίτερα των φονταμενταλιστικών για να καταλήξουμε σε μια καλύτερη κατανόηση του ρόλου των θρησκειών στον σύγχρονο κόσμο.

Για τον λόγο αυτόν, δεν θα ασχοληθώ στη συνέχεια τόσο με συγκεκριμένα φονταμενταλιστικά κινήματα, όσο θα περιγράψω από μια κοινωνιολογική προοπτική μερικά από τα κύρια χαρακτηριστικά κινήματων εκείθεν θρησκευτικών παραδόσεων. Οι φιλοδοξίες ενός τέτοιου εγχειρήματος είναι βέβαια περιορισμένες, αφού παραμένει συνεχώς προσωρινό και ανεπαρκές για την ικανοποιητική κατανόηση κάθε συγκεκριμένου κινήματος. Πολύ συνειδητά, ο στόχος του περιορίζεται στην εννοιολογική προετοιμασία και στη διατύπωση θεωρητικά προσανατολισμένων ερωτημάτων για τη συγκριτική έρευνα φονταμενταλιστικών κινήματων και τη σημασία θρησκευτικών κινήματων στον σύγχρονο κόσμο.

Ο φονταμενταλισμός ως κοινωνική-επιστημονική έννοια

Η έννοια του φονταμενταλισμού έχει κατά διαφορετικούς τρόπους υποστεί κριτική και είναι πράγματι θεμιτό να ρωτήσει κανείς πού αναφέρεται. Ως γνωστόν, η έννοια αυτή προέκυψε για τον χαρακτηρισμό ενός θρησκευτικού κινήματος εντός του αμερικανικού προτεσταντισμού στις αρχές του 20ού αιώνα. Αυτό το κίνημα που, κατά ένα μέρος, αποδέχθηκε την έννοια του φονταμενταλισμού ως αυτοχαρακτηρισμό, καταπολεμούσε μια σειρά μοντέρνων φαινομένων, όπως για παράδειγμα την κριτική της Βίβλου, τον εξελικτικισμό, τη φιλοσοφία του Friedrich Nietzsche, τη χειραφέτηση των γυναικών, τον σοσιαλισμό και γενικά την κουλτούρα των σύγχρονων μεγαλουπόλεων. Προέβαλλε δε έναν βιβλικό λογιολογισμό, όπως και την αυστηρή, πατριαρχική ηθική και εξουσία και υποστήριξε μια γενική απαγόρευση κατανάλωσης αλκοόλ, των στοιχημάτων και της πορνείας.

Η έννοια του φονταμενταλισμού χρησιμοποιείται σήμερα ως αλλότριος χαρακτηρισμός ακόμη και κινήματων εκτός της προτεσταντικής παράδοσης όπως, για παράδειγμα, ομάδων εντός του Ισλάμ και του ιουδαϊσμού, του βουδισμού, του ινδουισμού, ακόμη και του κομφουκιανισμού. Επιπλέον, ο φονταμενταλισμός εξελίχθηκε σε ένα πολιτικό σύνθημα που συχνά χρησιμοποιείται για την απονομιμοποίηση και τον στιγματισμό θρησκευτικών ομάδων και κινήματων. Αυτή η εμπειρική διεύρυνση και πολιτική ερ-

γαλειοποίηση της έννοιας δίνει την ευκαιρία να αναρωτηθούμε και να αναστοχαστούμε. Ως αντίδραση στην κακομεταχείριση αυτή ορισμένοι συγγραφείς θέλουν να περιορίσουν την έννοια σε ομάδες εντός του προτεσταντισμού ή, τουλάχιστον, του χριστιανισμού και γι' αυτό υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ένα ειδικό παραδοσιακό φαινόμενο. Άλλοι συγγραφείς είναι διατεθειμένοι να χρησιμοποιούν την έννοια για κινήματα εντός των αβρααμικών παραδόσεων του ιουδαϊσμού, του χριστιανισμού και του Ισλάμ και απορρίπτουν κάθε περαιτέρω χρήση. Εγώ ο ίδιος, σε άλλη ευκαιρία, έκανα μια πρόταση για το πώς μπορεί κανείς να μετασχηματίσει την έννοια σε μια κοινωνιολογική κατηγορία με οικουμενική χρησιμότητα. Όλα αυτά τα είδη αντιμετώπισης εκφράζουν διαφορετικές στάσεις ως προς τη σημασία θρησκευτικών παραδόσεων, τη νομιμότητα συγκρίσεων που υπερβαίνουν την παράδοση, όπως και τη δυνατότητα γενίκευσης ή μάλιστα και θεωρητικών κατασκευών.

Μια τέτοια ποικιλία προοπτικών δεν είναι ούτε απρόσμενη ούτε παράνομη. Βέβαια, σε όλα τα φονταμενταλιστικά κινήματα έρχονται στην επιφάνεια όψεις που είναι διαμορφωμένες κατά έναν ιδιαίτερο τρόπο από την εκάστοτε διαφορετική παράδοση. Όμως, για τον κοινωνιολόγο είναι απροσδόκητο όσο και ενδιαφέρον ότι αυτά τα κινήματα παρουσιάζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά παρά τη διαφορετική θρησκευτική τους προέλευση. Διότι αυτό παραπέμπει στο γεγονός ότι τέτοια κινήματα διαμορφώνονται ως αντίδραση σε συγκρίσιμες διαδικασίες μετουσίωσης. Γι' αυτό κι εγώ δεν έχω πειστεί από τα επιχειρήματα εκείνων οι οποίοι θέλουν να περιορίσουν την έννοια του φονταμενταλισμού στον προτεσταντισμό, τον χριστιανισμό ή τις αβρααμικές παραδόσεις. Αφού όλες οι έννοιες αναδεικνύονται σε ιδιαίτερα ιστορικά και γλωσσικά συμφραζόμενα και από αυτά θεωρητικοποιούνται, και η έννοια του φονταμενταλισμού δεν φέρει κατ' ανάγκη τη σφραγίδα της προτεσταντικής προέλευσής της ούτε είναι αδιάκοπα συνδεδεμένη με αυτή. Εάν θέλει κανείς να μετασχηματίσει τον φονταμενταλισμό σε μια οικουμενικά χρησιμοποιήσιμη κοινωνιολογική έννοια, πρέπει βεβαίως να κάνει τον κόπο να τον απελευθερώσει από τις προτεσταντικές και χριστιανικές ιδιαιτερότητές του.

Επειδή όμως η έννοια αυτή καθιερώθηκε στην καθομιλουμένη, από τη δική μου σκοπιά έχει περισσότερο νόημα να την ορίσουμε επακριβώς επιστημονικά αντί να την αποφεύγουμε σπασμωδικά και να την αντικαθι-

στούμε με άλλες έννοιες που κανείς δεν καταλαβαίνει. Διότι έτσι θυσιάζει κανείς κάθε δυνατότητα να επηρεάσει πρακτικά τη συζήτηση για τον φονταμενταλισμό. Γι' αυτόν τον λόγο θέλω αρχικά να προσπαθήσω να αναπτύξω μια οικουμενικά χρήσιμη έννοια του φονταμενταλισμού.

Τοπολογία θρησκευτικών κινήματων ανανέωσης

Στην καθημερινή γλώσσα ο φονταμενταλισμός κατά κανόνα συνδέεται με θρησκευτική ορθοδοξία, κατά λέξη ερμηνεία θρησκευτικών κεμένων, έναν άκαμπτο μοραλισμό -ειδικά σε θέματα σεξουαλικής ηθικής και σχέσεων άνδρα-γυναίκας- με έλλειμμα ανθεκτικότητας, αντιπλουραλισμό και αντιμοντερνισμό και, συχνά, με χρήση βίας και τρομοκρατία. Αυτή η χαρακτηρισιοποίηση εκφράζει κατά ένα μέρος κλισέ, προσφέρει όμως και μια αφετηρία για επιστημονική εννοιολόγηση.

Ο φονταμενταλισμός καταρχάς είναι προπάντων ένα θρησκευτικό φαινόμενο. Έστω και αν έχει κοσμικούς συγγενείς, δεν είναι ούτε φασισμός ούτε λαϊκισμός με θρησκευτική περιβολή. Το αποφασιστικό μέρος του είναι η θρησκεία αφού ουσιαστικά διαμορφώνει τα κριτήρια επιλογής για τις ηγετικές θέσεις, την ιδεολογία, το έθος, τους σκοπούς και τις σχέσεις με τις άλλες κοινωνικές ομάδες. Κατά δεύτερον, οι φονταμενταλιστές δεν είναι απλά παραδοσιακοί: είναι άνθρωποι που ορίζουν εκ νέου τη θρησκευτική τους παράδοση υπό την επιρροή μιας δραματικά βιούμενης κρίσης στο πλαίσιο της αντιπαράθεσής τους με τον δυτικό εκσυγχρονισμό. Τέλος, ο φονταμενταλισμός συνιστά μια αμυντική αντίδραση σε αλλαγές, στοχεύοντας στη διατήρηση ή την επανασύσταση μιας εξιδανικευμένης ή φαντασιωμένης προηγούμενης κοινωνικής τάξης, βασισμένης σε αυστηρές ιεραρχικές αρχές.

Αυτές οι βασικές όψεις θεματοποιούν τόσο τις διαφορές όσο και την κοινότητα συμφερόντων μεταξύ παλινορθωτικών-φονταμενταλιστικών και ρεφορμιστικών ή κοινωνικά επαναστατικών κινήματων. Και οι δύο τύποι θρησκευτικών κινήματων κινητοποιούνται από την εμπειρία μιας κρίσης και προσπαθούν να την ξεπεράσουν μέσω επιστροφής σε μια ανθεκτική ιδεατή τάξη του παρελθόντος την οποία, τις περισσότερες φορές, συνδέουν με την ιδρυτική στιγμή της θρησκείας. Και όμως αυτή η αναζήτηση αυθεντικότητας εξελίσσεται διαφορετικά στους δύο τύπους θρησκευτικών κινήματων. Οι ρεφορμιστές θέλουν να ανακαινίσουν την κοινωνία για να

υλοποιήσουν το 'πνεύμα' της πρωτοκοινότητας. Η προσέγγισή τους είναι 'ουτοπική', καινοτόμος και μελλοντικά προσανατολισμένη. Οι ρεφορμιστές είναι προπάντων ηθικοί του φρονήματος [Gesinnungsethiker]. Οι φονταμενταλιστές, αντίθετα, θέλουν να ανακαινίσουν την κοινωνία με το να υλοποιήσουν, κυριολεκτικά, την πρωτοκοινότητα και τα προτάγματα του ιδρυτή της. Λόγω της ακριβείας των δικαιοκών τους ρυθμίσεων τείνουν σε μια σχετικά άκαμπτη ηθική του νόμου. Η σκέψη τους μπορεί να χαρακτηριστεί ως 'μυθική' με την έννοια της πίστης σε μια συγκεκριμένη, αναλλοίωτη, αιώνια αλήθεια. Η ιδέα της ιστορίας που έχουν είναι συχνά εσχατολογική, διαμορφωμένη δηλαδή από προσδοκίες του τέλους, την έναρξη μιας νέας παγκόσμιας τάξης και διάσωσης από την κρίση μέσω θείκης παρέμβασης. Αυτές οι εσχατολογικές προσδοκίες μπορούν να οδηγήσουν σε αιτιολόγηση και νομιμοποίηση της χρήσης βίας, αυτό όμως αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα.

Στη βάση αυτού του ορισμού του φονταμενταλισμού προτείνω ακόμη να διακρίνουμε μεταξύ ενός λεγκαλιστικού λογιολογισμού και ενός χαρισματικού φονταμενταλισμού. Και οι δύο τύποι μοιράζονται μια αυστηρή ρύθμιση της καθημερινής ζωής στη βάση θρησκευτικών αρχών και τελετουργικών υποχρεώσεων. Ο χαρισματικός φονταμενταλισμός όμως την υπερβαίνει αφού ανάγει επιπλέον την καθημερινή συχνά εκστατική εμπειρία χάρις σε κεντρικό κριτήριο θρησκευτικής σωτηρίας. Αυτό του δίνει μια ισχυρότερη συναισθηματική θρησκευτικότητα. Ενώ τον λεγκαλιστικό-λογιολογικό φονταμενταλισμό χαρακτηρίζει περισσότερο ο εχέφρων νομικός ή ηθικοκέρυκας, ο χαρισματικός φονταμενταλισμός εκπροσωπείται από θαυματοποιούς, εκστατικούς ή χιλιαστικούς προφήτες. Και οι δύο τύποι εμφανίζονται κατά καιρούς σε μικτές μορφές (βλ. Σχήμα 1).

Ενώ ο λεγκαλιστικός-λογιολογικός φονταμενταλισμός επικοινωνεί περισσότερο με τα ιδεώδη των αστακών μεσαίων στρωμάτων, ο χαρισματικός δείχνει μια ισχυρότερη ομοιότητα με τις μαζικές και εκστατικές ανάγκες των χαμηλότερων στρωμάτων. Βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν είναι όλα τα χαρισματικά κινήματα φονταμενταλιστικά. Μόνο όσο οι εκστατικές πρακτικές παριστούν μία επιπλέον προσπάθεια επίτευξης θρησκευτικής κτήσης σωτηρίας χωρίς να καταπατηθεί η αυστηρή δικαιοηθική ρύθμιση του τρόπου ζωής, πρόκειται για φονταμενταλιστές με το πραγματικό νόημα. Όταν όμως η χαρισματική εμπειρία γίνεται ο πραγματικός στόχος και

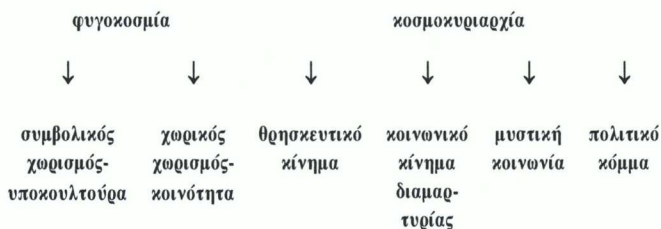
αυτοσκοπός ή η σωτηριακή εμπειρία νομιμοποιεί την παραβίαση δικαιωθικών και τελετουργικών κανόνων, τότε αυτά τα κινήματα πρόσκεινται περισσότερο στον μυστικισμό.

Τυπολογία του φονταμενταλισμού

Αυτή η τυπολογία θρησκευτικών κινήματων ανανέωσης εδράζεται στη διαφοροποίηση ειδικών αντιδράσεων σε μια δραματικά βιούμενη κρίση συνέπεια της οποίας είναι μια νέα ερμηνεία της θρησκευτικής παράδοσης, της ιστορίας και της κοινωνίας. Επάνω σε αυτή τη βάση διακρίναμε τα μυθικά-φονταμενταλιστικά και τα ουτοπικά ρεφορμιστικά κινήματα. Και όμως, ο μέχρι τώρα ορισμός μας του φονταμενταλισμού παραμένει τόσο γενικός ώστε να περιγράφονται τελείως διαφορετικές ομάδες και κινήματα που εγείρουν όλα την αξίωση να είναι αυτά εκείνα που αποκαθιστούν την ‘αυθεντική’ κοινωνική τάξη. Για να μπορέσουμε λοιπόν να δημιουργήσουμε μια σταθερή βάση για μια κοινωνιολογία του φονταμενταλισμού που θα διακρίνει μεταξύ ειρηνιστών και τρομοκρατών, μεγάλων οργανώσεων και μικρών κοινοτήτων, πρέπει να προχωρήσουμε και σε άλλες διαφοροποιήσεις. Και εδώ αποδεικνύεται ότι βοηθά πολύ η τυπολογία των στάσεων έναντι του ‘κόσμου’ του Max Weber όπως και η αντιπαράθεσή του μεταξύ της αποδοχής και της απόρριψης, από τη μία πλευρά, και της αυτοκυριαρχίας [Beherrschung], της προσαρμογής και της φυγής, από την άλλη. Οι φονταμενταλιστές απορρίπτουν ξεκάθαρα τον ‘κόσμο’ αφού η επιστράτευσή τους βασίζεται σε ένα δραματικό βίωμα κρίσης. Και όμως, αυτή η απόρριψη μπορεί να οδηγήσει τόσο σε μια εσωτερική στάση κατάκτησης του κόσμου (κοσμοκυριαρχίας) όπως επίσης και σε φυγή από τον κόσμο (φυγοκοσμία), σε στάσεις δηλαδή που μπορούν να υλοποιηθούν σε μια ποικιλία μορφών οργάνωσης. Η εγκατάλειψη του κόσμου μπορεί κατά κάποιον τρόπο να επιτευχθεί ως συμβολικός χωρισμός, με τη μορφή της υποκουλούρας, ή ως χωρική διάζευξη, υπό τη μορφή μιας κοινότητας. Η δε κυριαρχία του κόσμου μπορεί να βρει κατά κάποιον τρόπο την έκφρασή της ως κοινωνικό κίνημα, ως μυστική οργάνωση ή ως κόμμα (βλ. Σχήμα 2). Επιπλέον, οι φονταμενταλιστικές ομάδες μπορούν να αλλάξουν τη στάση και τις μορφές οργάνωσής τους μέσα στον χρόνο. Ο ησυχασμός μπορεί να μετατραπεί σε ακτιβισμό, ένα θρησκευτικό κίνημα μπορεί να εξελιχθεί σε κόμμα ή μία κοινότητα να γίνει υποπολιτισμική ομάδα. Η τυπολογία που

προτείνουμε μας επιτρέπει να καταγράψουμε με κάποια ακρίβεια τέτοιες εξελίξεις.

Σχήμα 2. Τυπολογία του λεγκαλιστικού-λογοτατικού φονταμενταλισμού

Ο μέχρι τώρα ορισμός και η τυπολογία του φονταμενταλισμού που προτείναμε δεν διαγράφει κάποια ιστορικά όρια. Έτσι, το ερώτημα εάν ο φονταμενταλισμός αποτελεί αποκλειστικά ένα μοντέρνο φαινόμενο παραμένει προς το παρόν αναπάντητο. Ο Bruce Lawrence υποστηρίζει ότι ο φονταμενταλισμός ως αντίπαλος του μοντερνισμού αποτελεί προϊόν της νεωτερικότητας γι' αυτό, ενώ υπήρξαν σε προηγούμενες εποχές πρώιμες μορφές φονταμενταλισμού, δεν υπήρξε κανένας γνήσιος προκάτοχός του. Η δική μου τυπολογία σε καμία περίπτωση δεν αποκλείει να χρησιμοποιούμε την ιστορική και πολιτισμική διάσταση της έννοιας εκτός της δυτικής νεωτερικότητας. Παρόλα αυτά, συμφωνώ με τον Lawrence ότι μπορούμε να κατανοήσουμε και να εξηγήσουμε κατάλληλα τα φονταμενταλιστικά κινήματα του 20ού αιώνα μόνον στα ειδικά συμφραζόμενα της δυτικής νεωτερικότητας.

Όλες οι συγκρίσεις ταλαντεύονται μεταξύ ακραίων γενικεύσεων και ακραίων επιμερισμών. Το επίπεδο αφαίρεσης και οι έννοιες που θα επιλέξει κανείς για την ανάλυση εξαρτώνται προπάντων από τα ερωτήματα που θα θέσει. Από την άλλη μεριά, είναι αυτά τα ερωτήματα που ορίζουν τα κριτήρια της ιστορικής σημασίας, της θεωρητικής συνάφειας και της επιμερι-

στικής ισχύος. Από κοινωνιολογική σκοπιά έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι ένα πλήθος φονταμενταλιστικών κινήματων σχηματίζεται ως αντίδραση σε πραγματικά συγκρίσιμες διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής και ως αντιπολίτευση προς όμοιες εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες και μορφές του τρόπου ζωής. Επειδή αυτές οι διαδικασίες διαμόρφωσαν συγκρίσιμες γενεές φονταμενταλιστών σε διαφορετικές κοινωνίες και κουλτούρες, προσφέρουν ένα πλαίσιο αναφοράς στο οποίο μπορούν να προκύψουν θεωρητικά και πολιτισμικά ενδιαφέροντες, γενικευτικές αλλά και επιμεριστικές συγκρίσεις.

Η επιβαλλόμενη εδώ συντομία με αναγκάζει να παραιτηθώ από μια ανάλυση των φανερών ιστορικών και πολιτισμικών διαφορών και ιδιαίτεροτήτων φονταμενταλιστικών κινήματων και να περιοριστώ σε μια σύντομη περιγραφή των κοινών όψεων.

Χωρίς απαίτηση πληρότητας και οικουμενικής ισχύος ταυτοποιώ τέσσερα χαρακτηριστικά τα οποία μοιράζεται τουλάχιστον ένα πλήθος φονταμενταλιστικών κινήματων σε διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις: έναν ριζοσπαστικό τρανσισηναλισμό [παραδοσιοκρατία], έναν ριζοσπαστικό πατριαρχισμό, έναν εκκοινοτισμό [Vergemeinschaftung] πάνω σε αρχικά κοινωνικο-ηθικές βάσεις όπως και μία κινητοποίηση θρησκευτικών λαϊκών.

Φονταμενταλισμός ως ριζοσπαστική παραδοσιοκρατία

Ο φονταμενταλισμός δεν ταυτίζεται εννοιολογικά με την παραδοσιοκρατία, αντιπροσωπεύει όμως μια διαδικασία ιστορικής ανανέωσης της παράδοσης. Αυτή η καινοτομία προκύπτει από μια σχέση έντασης μεταξύ παράδοσης και μοντέρνου και ενσωματώνει όψεις και των δύο. Στη σφαίρα της ιδεολογίας ο φονταμενταλισμός αντιπροσωπεύει μια διαδικασία αναστοχασμού στην οποία η παράδοση επανεξημενίζεται και αναδιαμορφώνεται. Εδώ πραγματοποιείται μια σύνθεση μεταξύ επιλεκτικών στοιχείων παράδοσης και μοντέρνου και γι' αυτό η παραδοσιοκρατία όχι μόνον μεταρρυθμίζεται αλλά συχνά και ριζοσπαστικοποιείται και, καμιά φορά, επαναστατικοποιείται. Η εξιδανικευμένη ή φαντασιωμένη κοινωνική τάξη της 'χρυσής εποχής' για τον λόγο αυτόν δεν εκπροσωπεί την 'επιστροφή στον Μεσαίωνα', αλλά μια περίεργη μίξη παράδοσης και νεωτερικότητας,

επισημμένου παρελθόντος και φαντασιωμένου μέλλοντος, επιλεγμένης αποδοχής και απόρριψης μοντέρνων θεσμών και ιδεολογιών.

Ο φονταμενταλισμός δεν αποτελεί μια όποια ιδεολογική θέση αλλά προκύπτει από τη δυναμική νέων ομαδοποιήσεων στα συμπραζόμενα κοινωνικής ανασυγκρότησης την οποία προκαλούν διαδικασίες όπως η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση, η γραφειοκρατικοποίηση και η εκκοσμίκευση. Αυτές οι δραματικές αλλαγές αμφισβητούν την παράδοση και δεν επιτρέπουν πια στους παραδοσιοκράτες να τη δέχονται έτσι λιτά ως υπαρκτή. Απλώς όποιος δεν θέλει να προσαρμοστεί στις μεταβαλλόμενες σχέσεις είναι υποχρεωμένος να υπερασπιστεί την παράδοση. Για να το πετύχει, όμως, πρέπει να την ανακτήσει συνειδητά γεγονός που οδηγεί σε επιλεκτικό τονισμό των όψεων εκείνων που θεωρούνται κομβικές και διατρέχουσες κίνδυνο. Αλλά και επώδυνες αλλαγές του παρόντος οι οποίες δεν έχουν καμία σχέση με την παράδοση ερμηνεύονται ως παραβίαση παραδοσιακών δικαιωμάτων και ηθικής. Μέσω αυτών των διαδικασιών αναστοχασμού και επανερμηνείας σε αντιπαράθεση με άλλες κοινωνικές ομάδες μεταβάλλεται η παράδοση σε μια ιδεολογία με την έννοια ενός σχετικά περιεκτικού συστήματος εξήγησης και προπαγάνδας, που εμπεριέχει μια κοινωνική κριτική, το σχέδιο μιας ιδεώδους κοινωνικής τάξης όπως και μιας σωτηριακής ιστορικής δραματοποίησης του παρόντος. Συχνά αυτό συνοδεύεται από μια ριζοσπαστική μεταβολή της ιστορικής αντίληψης αλλά και του 'Zeitgeist' αφού στη διαδικασία φονταμενταλιστικής κινητοποίησης επαναδραστηριοποιούνται και δραματοποιούνται αναξιοποίητες εσχολογικές και χιλιαστικές διδασκαλίες. Βέβαια, οι φονταμενταλιστικές ιδεολογίες υπερβαίνουν την παράδοση και ενσωματώνουν στοιχεία της νεωτερικότητας που ποτέ δεν ανήκαν σε αυτή, όπως οι τεχνικές καινοτομίες και η τεχνολογική γνώση, και δανείζονται από άλλες ιδεολογίες με τις οποίες βρίσκονται σε ανταγωνιστική διάσταση, όπως τον εθνικισμό, τον φιλελευθερισμό και τον μαρξισμό.

Φονταμενταλισμός ως πολιτισμικό περιβάλλον [Kulturmilieu]

Οι καινοτόμες όψεις του φονταμενταλισμού δεν περιορίζονται όμως στην ιδεολογία. Ως κοινωνικό φαινόμενο, ο φονταμενταλισμός αποδεικνύεται νεωτερικιστικός αφού ενώνει ανθρώπους διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης και διαφορετικών ταξικών ομάδων σε νέες κοινότητες και κι-

νήματα στη βάση πολιτισμικών ιδεωδών και πρακτικών. Αν και οι φονταμενταλιστές ηγέτες εκπονούν πολιτικά και οικονομικά προγράμματα, εντούτοις υποτάσσουν σε μεγάλο βαθμό τη σημασία τους σε κοινωνικο-ηθικά και ειδικά σε σεξουαλικά ηθικά προτάγματα. Τα φονταμενταλιστικά κινήματα αυτοπροσδιορίζονται όχι ως ταξικά κινήματα, αλλά ως θρησκευτικά-πολιτισμικά ή, όπως το διατύπωσε αλλού, δεν εκπροσωπούν ταξικές κουλτούρες αλλά πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Πολιτισμικά περιβάλλοντα υπάρχουν όταν η ταυτότητα της ομάδας και η αντίληψη ενός κερματισμένου πεπρωμένου εδράζονται κυρίως σε κερματισμένα ιδεώδη μιας κοινωνικο-ηθικής τάξης και άλλων εξωοικονομικών κριτηρίων. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι τέτοια κινήματα πρέπει να έχουν ετερογενή σύνθεση. Επειδή οι περισσότερες χαρισματικές ομάδες είναι κοινωνικά ομοιογενείς, στην περίπτωση του λεγκαλιστικού-λογοτατισμού, με τον οποίο ασχολούμαστε κυρίως εδώ, πρόκειται κατά κανόνα για κοινωνικά ετερογενή κινήματα. Και για τα δύο όμως, τις χαρισματικές ομάδες και τα λεγκαλιστικά-λογοτατικά κινήματα, ισχύει ότι αυτοκατανοούνται όχι στη βάση ενός κερματισμένου ταξικού συμφέροντος ή οικονομικού πεπρωμένου αλλά κοινωνικοηθικών ιδεωδών.

Αν και τα παραδοσιακά μεσαία στρώματα συγκροτούν συχνά την οργανωτική ραχοκοκαλιά τουλάχιστον της πρώτης γενιάς του λεγκαλιστικού-λογοτατικού φονταμενταλισμού, τα μέλη προέρχονται από τελείως διαφορετικές ταξικές καταστάσεις και διαθέτουν διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα. Η έλλειψη όμως ταξικής συνείδησης στον λογοτατισμό σε καμία περίπτωση δεν οφείλεται μόνον στην κοινωνική ετερογένεια: πρόκειται για μία συχνά πολύ συνειδητή προγραμματική απόρριψη της 'ανάδελφης' ωφελμιστικής και υλιστικής μοντέρνας κοινωνίας της αγοράς. Οι φονταμενταλιστές προσπαθούν να υπερβούν τις ταξικές αντιθέσεις και προβάλλουν ως αντι-μοντέλο στην ατομικιστική κοινωνία του παραγκωνισμού την κοινωνική αρμονία μιας κοινότητας που βασίζεται σε κοινά θρησκευτικά κοινωνικό-ηθικά ιδεώδη και τρόπο ζωής.

Ο φονταμενταλιστικός τρόπος ζωής συχνά χαρακτηρίζεται από μια ορισμένη ασκητική τάση. Απορρίπτει τη σύγχρονη κουλτούρα της κατανάλωσης και αντ' αυτής τονίζει νηφαλιότητα και συγκράτηση. Ο ελεύθερος χρόνος αξιοποιείται στο πλαίσιο της οικογένειας και των θρησκευτικών συλλόγων. Επιπλέον η αυστηρή εφαρμογή των θρησκευτικών κανόνων πε-

ριορίζει την κοινωνική επαφή με τους εκτός ευρισκόμενους. Όλα αυτά χωρίζουν τον φονταμενταλιστή από το υπόλοιπο της κοινωνίας και ενισχύουν την τμηματοποίηση της ταυτότητας που συχνά εκφράζεται σε ειδικούς διατροφικούς κανόνες, ενδυμασία και κόμμωση. Σε πολλές περιπτώσεις ο φονταμενταλισμός δημιουργεί τις δικές του υποδομές, όπως παιδικούς σταθμούς, σχολεία, κοινωνικούς θεσμούς, εστιατόρια και καταστήματα. Αυτά του δίνουν μεγαλύτερη ανεξαρτησία από την ευρύτερη κοινωνία και έτσι αυξάνει τις ευκαιρίες να μεταδώσει με επιτυχία στην επόμενη γενιά την ιδεολογία και τον τρόπο ζωής του.

Η ιστορία του φονταμενταλισμού στον 20^ο αιώνα παρουσιάζει συχνά ενδιαφέρουσες διαδικασίες μεταβολής εντός της δικής του κοινωνικής σύνθεσης. Η πρώτη γενιά των φονταμενταλιστών προέρχεται κυρίως από το παραδοσιακό περιβάλλον και επικεντρώνεται σε μεγάλο βάθος στην παραδοσιακή μεσαία τάξη όπως και σε μέρη της νέας μεσαίας τάξης που διατηρούσαν ακόμη ισχυρούς δεσμούς με το παραδοσιακό περιβάλλον. Με τον χρόνο, όμως, διαμορφώνονται νέες γενιές φονταμενταλιστών και το κέντρο βάρους μεταφέρεται στη νέα μεσαία τάξη με έδρα, συχνά, τα σύγχρονα μαζικά πανεπιστήμια. Εδώ βρίσκονται, από τη μία, εκείνοι που διαβαίνουν τα σύνορα μεταξύ του εκσυγχρονιστικού και του παραδοσιακού περιβάλλοντος, αυτοί που παρασύρονται εδώ κι εκεί μεταξύ παραδοσιακής οικογένειας, μοντέρνας παιδείας και τρόπου ζωής και, από την άλλη, όμως νεοπροσηλυτισμένοι, συχνά κόρες και γιοι εκκοσμηκευμένων γονέων και είναι αυτοί οι νέοι και οι νέες που στρέφονται στον φονταμενταλισμό ως μια ιδεολογία της αντίθεσης εναντίον του κοσμικού κράτους και της κοσμικής οικογένειας. Ο φονταμενταλισμός εκπροσωπεί για αυτή τη γενιά μια εναλλακτική λύση έναντι των σοσιαλιστικών και εκκοσμηκευμένων εθνικιστικών κινημάτων ως ιδεολογία διαμαρτυρίας και σχέδιο μιας δίκαιης και αρμονικής κοινωνικής τάξης. Εκείνο όμως που συνδέει τις διάφορες γενεές είναι ο ριζοσπαστικός πατριαρχισμός.

Φονταμενταλισμός και ριζοσπαστικός πατριαρχισμός [Patriarchalism]

Αν και ο τρόπος ζωής και η ιδεολογία διαφορετικών φονταμενταλιστικών ομάδων και κινημάτων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, τείνουν όλες στην προπαγάνδη και εξιδανίκευση της πατριαρχικής αυθεντικότητας και ηθικής. Συμφωνούν στην υποστήριξη του δυαδισμού των φύλων σύμφωνα

με τον οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες είναι από τη φύση τους διαφορετικοί γιατί έχουν δημιουργηθεί ο ένας/η μία για την άλλη/τον άλλο. Η οικογένεια θεωρείται ιερός θεσμός ο οποίος εκφράζει ακριβώς αυτό: να είσαι εκεί για τον άλλο. Η θείκη εντολή, λοιπόν, για τη γυναίκα είναι να γεννάει και να αναθρέφει παιδιά, η 'φυσική' της σφαίρα είναι εσωοικιακή. Ο προσδιορισμένος ρόλος του άνδρα είναι να κάνει παιδιά, να φροντίζει και να προστατεύει την οικογένεια, η δε 'φυσική' του σφαίρα είναι εξωοικιακή. Το γυναικείο σώμα πρέπει να είναι κόσμια ενδεδυμένο για να μην προκαλεί τις ανδρικές επιθυμίες. Για την ισλαμική θρησκεία αυτό σημαίνει την 'κάλυψη' της γυναίκας, για τα χριστιανικά δεδομένα αφορά το μήκος της φούστας και το ντεκολτέ. Όποια λοιπόν και εάν είναι η πολιτισμική φόρμα, η πατριαρχική κοινωνική και σεξουαλική ηθική, η αυθεντικότητα και η αντίληψη της διαφοράς των φύλων αποτελούν κεντρικά συστατικά στοιχεία της φονταμενταλιστικής ιδεολογίας και ταυτότητας. Και οι φονταμενταλιστές σχεδόν όλων των εκδοχών και παραδόσεων, πιστεύουν ότι θα μπορούσε κανείς να υπερβεί την κρίση του παρόντος επιστρέφοντας σε αυτές τις αρχές. Αν και ο φονταμενταλισμός προπαγανδίζει μια αυστηρή πατριαρχική ιδεολογία και την υποταγή της γυναίκας στην πατριαρχική αυθεντικότητα, κινητοποιεί συγχρόνως τις γυναίκες να αναστοχαστούν και να αναπτύξουν νέες κοινωνικές αντιλήψεις για τον ρόλο τους. Σε σχέση με την αυξανόμενη ένταξη των γυναικών στην ανώτερη εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας, αυτό οδήγησε σε μια επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων των φύλων και εντός των φονταμενταλιστικών περιβαλλόντων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, απ' όλα αυτά δεν προέκυψαν μόνον λιγότερο άκαμπτες ρυθμίσεις πατριαρχικών αυταρχικών σχέσεων αλλά μερικές φορές μάλιστα, ως μη επιδιωκόμενη συνέπεια, και ένας αυτόχthonος θρησκευτικός φεμινισμός.

Οι βασικές πατριαρχικές αρχές ισχύουν επίσης και για την οικονομία και την πολιτική. Τα οικονομικά ιδεώδη της πρώτης γενιάς του φονταμενταλισμού υπάρχουν κυρίως σε ένα παραδοσιακοκρατικό και προσωποκεντρικό μικροαστικό καπιταλισμό ο οποίος προσανατολίζεται στο οικονομικό μοντέλο. Αυτό το μοντέλο θα το συναντήσει κανείς περισσότερο σε τοπικές και περιφερειακές παρά σε εθνικές, διεθνείς ή ακόμη και παγκόσμιες οικονομικές σχέσεις. Οι φονταμενταλιστές της πρώτης γενιάς κατά κανόνα θέλουν μόνον περιορισμένες οικονομικές και πολιτικές παρεμβά-

σεις τους κράτους στις τοπικές και περιφερειακές υποθέσεις. Θέλουν ο ρόλος του κράτους να περιορίζεται στην επίβλεψη της κοινωνικοηθικής τάξης και στην υπεράσπιση έναντι του ανταγωνισμού και του οργανωμένου εργατικού κινήματος, γενικά όμως εχθρεύονται τη γραφειοκρατία. Η απαίτηση για ισχυρότερη και ευρύτερη παρέμβαση ενός θεοκρατικού κράτους στην επαγγελματική ζωή εκδηλώνεται περισσότερο σε ριζοσπαστικές ομάδες και νεότερης γενιάς φονταμενταλιστές.

Ο φονταμενταλισμός ως επιστράτευση θρησκευτικών λαϊκών

Στην προσπάθειά τους να επανασυστήσουν την ιδεώδη τάξη της πρωτοκοινότητας, οι φονταμενταλιστές αναδεικνύονται ως μεταρρυθμιστές θρησκευτικών πρακτικών και αυταρχικών δομών. Διαμορφώνεται ένα νέο στρώμα από κήρυκες και κληρικούς το οποίο στηρίζεται σε μια εντυπωσιακή στράτευση θρησκευτικών λαϊκών. Αυτός ο νέος τύπος θρησκευτικών διανοούμενων αρθρώνει τα ειδικά παράπονα και τις απαιτήσεις κοινωνικών ομάδων και κατηγοριών ανθρώπων οι οποίοι ήταν μέχρι τώρα αποκλεισμένοι από τη συμμετοχή στη δημόσια ζωή και τώρα εμφανίζονται ομαδικά στην πολιτική αρένα. Παρά τη φονταμενταλιστική ιδεολογία που ορίζει ότι οι γυναίκες δεν ανήκουν στη δημόσια σφαίρα, συστρατεύεται και σημαντικό μέρος γυναικών. Όλα αυτά μετασχηματίζουν σε μεγάλο βαθμό τις παραδοσιακές θρησκευτικές και πολιτικές δομές εξουσίας.

Στον φονταμενταλισμό όμως, δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση για αποκλειστικά ή κυρίως πολιτική στράτευση και επιρροή στις περισσότερες περιπτώσεις, πρόκειται πολύ περισσότερο για τη διαμόρφωση του ανθρώπου μέσω θεοσεβούς τρόπου ζωής και καλλιέργειας ενός ειδικού θρησκευτικού ήθους. Με άλλα λόγια, η φονταμενταλιστική θρησκευτικότητα δεν υπηρετεί πάντοτε και προπάντων εξωθρησκευτικούς σκοπούς, όπως οικονομική ωφέλεια ή πολιτική δύναμη/εξουσία αλλά θέτει στόχους οι οποίοι επιδιώκονται λόγω της πίστης στην ιδιαίτερη αξία τους, όπως, για παράδειγμα, να είναι κάποιος ηθικός, πιστός και ενάρετος.

Με τη διατύπωση των θρησκευτικών στόχων και του περιεχομένου ζωής, ο φονταμενταλισμός προκαλεί μια τεράστια αύξηση του θρησκευτικού ορθολογισμού των λαϊκών. Επιστρατεύει θρησκευτικούς λαϊκούς και τους παρακινεί να διαβάζουν οι ίδιοι και να ερμηνεύουν τα ιερά κείμενα, όπως και να προσανατολίζουν συνειδητά τη δική τους ζωή σύμφωνα με η-

θικούς και τελετουργικούς κανόνες. Αυτή η υπέρβαση του θρησκευτικού αναλφαβητισμού, η διαμόρφωση ενός ειδικού ήθους και ο δραστήριος σχηματισμός του τρόπου ζωής επεκτείνονται και σε ομάδες οι οποίες ήταν προηγουμένως αποκλεισμένες και έτειναν περισσότερο σε πρακτικές λαϊκής ευσέβειας. Και εδώ η συμπεριληψη των γυναικών έχει ιδιαίτερη σημασία. Με αυτόν τον τρόπο το καινούριο ήθος όχι μόνον διαδίδεται σε ευρύτερους κύκλους τωρινών γενεών αλλά διαμορφώνει μελλοντικές γενιές λόγω του κεντρικού ρόλου των γυναικών στη διαδικασία κοινωνικοποίησης. Ο Max Weber εντόπισε κάποτε στον θρησκευτικό ορθολογισμό των λαϊκών ένα κεντρικό στοιχείο της διαδικασίας του ηθικού εξορθολογισμού. Εάν έχει δίκιο, τότε η επιστράτευση θρησκευτικών λαϊκών θα μπορούσε να αποτελέσει την πιο ενδιαφέρουσα με διάρκεια και συνέπειες πολιτισμική όψη της φονταμενταλιστικής ανανέωσης των θρησκειών.

Οι αιτίες της φονταμενταλιστικής ανανέωσης των θρησκειών

Μέχρι τώρα έχω προτείνει έναν ορισμό και μια τυπολογία του φονταμενταλισμού ενώ κατονόμασα και ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά που συναντώνται σε ένα πλήθος φονταμενταλιστικών κινημάτων διαφορετικών θρησκευτικών παραδόσεων. Στη συνέχεια θα στραφώ στις αιτίες της φονταμενταλιστικής ανανέωσης των θρησκειών. Βεβαίως, σε αυτό το γενικό επίπεδο δεν μπορεί κανείς να δώσει μια ικανοποιητική αιτιακή εξήγηση, αλλά μόνον να κατονομάσει μερικές κεντρικές όψεις της φονταμενταλιστικής επιστράτευσης. Γι' αυτό θα επικεντρωθώ στα ακόλουθα προβλήματα: ποιες κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες ανθρώπων κυρίως έλκονται από φονταμενταλιστικές ιδεολογίες, πρακτικές και κοινότητες και για ποιους λόγους γιατί παίζουν έναν τόσο κεντρικό ρόλο προβλήματα των σεξουαλικών σχέσεων και της σεξουαλικής ηθικής στη φονταμενταλιστική ιδεολογία και πράξη και ποια επιρροή μπορεί να έχει η ανάπτυξη φονταμενταλιστικών κινημάτων στη εξελισσόμενη παγκόσμια τάξη.

Γενικά, μπορεί να πει κανείς ότι η δεσπόζουσα πλειονότητα των φορέων του φονταμενταλισμού στρατολογείται από κοινωνικές τάξεις οι οποίες είτε αισθάνονται να απειλούνται ιδιαίτερα με κοινωνική υποβάθμιση είτε υφίστανται δραματική διάψευση των προσδοκιών τους για κοινωνική άνοδο. Ενώ οι φόβοι υποβάθμισης κυριαρχούν περισσότερο στην πρώτη γενιά του φονταμενταλισμού -του παραδοσιακού μεσαίου στρώματος της

εργατικής τάξης-, στην επιστράτευση της δεύτερης γενιάς -των ανοδικά προσανατολισμένων παιδιών από παραδοσιακές οικογένειες που φοίτησαν σε κοσμικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς όπως και παιδιών προσηλυτισμένων από εκκοσμικευμένες οικογένειες της μεσαίας τάξης- συμβάλλουν περισσότερο οι διαψευσμένες προσδοκίες ανόδου.

Η πρώτη γενιά των φονταμενταλιστών αισθάνεται να απειλείται και να αλλοτριώνεται από την εντεινόμενη πολιτισμική και οικονομική περιθωριοποίηση και την πολιτική κηδεμόνευση. Ο συγκεντρωτισμός και η εκκοσμίκευση του κράτους την αποξενώνει από τις πολιτικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, παρεμβαίνει στην τοπική αυτονομία και γραφειοκρατικοποίηση αλλά και εκκοσμικεύει το εκπαιδευτικό και το δικαστικό σύστημα. Τα σύγχρονα κόμματα συνδέονται κυρίως με τις ανερχόμενες κοινωνικές τάξεις και γι' αυτό δεν είναι σε θέση ή και δεν ενδιαφέρονται να ενσωματώσουν μεγαλύτερα τμήματα των παραδοσιακών τάξεων και να αναφερθούν στα ειδικά οικονομικά και κοινωνικά τους συμφέροντα.

Οι παραδοσιακές ομάδες δεν βιώνουν αυτές τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές μόνον ως αφηρημένες ή ανώνυμες διαδικασίες. Πολύ περισσότερο, η πραγματική ή υποτιθέμενη κοινωνική κήθοδος συνοδεύεται από την κοινωνική άνοδο ενός νέου, μοντέρνου μεσαίου στρώματος και μιας εργατικής τάξης των οποίων οι στάσεις, το έθος, ο τρόπος ζωής και οι ηθικές αντιλήψεις βρίσκονται συχνά σε έντονη αντίθεση με τις αντίστοιχες των παραδοσιακών τάξεων. Ενώ πριν από λίγο ενσάρκωναν έναν ηθικό τρόπο ζωής, οι παραδοσιακοί άνθρωποι αντιμετωπίζονται ξαφνικά ως οπισθοδρομικοί. Έχουν χάσει την πολιτισμική τους κυριαρχία και η δυνατότητα να μεταδώσουν τα ιδεώδη τους στην επόμενη γενιά είναι αισθητά περιορισμένη. Νιώθουν περιθωριοποιημένοι, περιφρονημένοι και απειλούμενοι από ηθική απαξίωση.

Στην επιστράτευση της δεύτερης γενιάς φονταμενταλιστών, αυτούς που πιο πάνω χαρακτηρίσαμε Grenzgänger¹ και νεοπροσηλυτισμένους, κυριαρχούν αντίθετα προσδοκίες κοινωνικής ανόδου που όμως απογοητεύονται. Πολύ περισσότερο μάλιστα, οι προσδοκίες αυτών των ομάδων σε σχέση με τις επαγγελματικές τους προοπτικές, την οικονομική ευημερία, την κοινωνική άνοδο και την απόκτηση γοήτρου διαψεύδονται από την πραγματικότητα των εξογκωμένων κρατικών μηχανισμών και των αποστεωμένων οικονομικών δομών. Αντιδρώντας σε όλα αυτά, στρέφονται συχνά εναντί-

ον του κράτους και προβάλλουν τις φιλοδοξίες τους σε μια φαντασιωμένη δίκαιη κοινωνική τάξη μιας περασμένης εποχής την οποία πρέπει να παλινορθώσουν. Για όλους εκείνους που έχουν θιγεί από τέτοιου είδους δραματικές διαδικασίες μεταβολών, για εκείνους που έχουν δυσκολίες με τους μεταβαλλόμενους κανόνες και τις δομές κοινωνικών σχέσεων, οι οποίοι πιστεύουν ότι έχουν πληρώσει πολύ για την αποκτηθείσα κοινωνική θέση, για όλους αυτούς η απόρριψη της τωρινής τάξης πραγμάτων και των εκπροσώπων της αποτελεί μια απόλυτα κατανοητή αντίδραση. Όμως γιατί αυτές οι ομάδες οργανώνονται βάσει κοινών θρησκευτικών και κοινωνικοηθικών ιδεωδών και όχι βάσει των οικονομικών τους συμφερόντων;

Γενικά, αυτές οι περιόδοι δραματικών μεταβολών με τη μορφή κοινωνικής ανόδου και πτώσης, οριζόντιας και δημογραφικής κινητικότητας κάθουν ιδιαίτερα δύσκολο τον ορισμό όχι μόνον της κοινωνικής ταυτότητας και την αίσθηση του ανήκειν αλλά και τον προσδιορισμό του οικονομικού συμφέροντος. Αλλά και ο φαινομενικά απλός προσδιορισμός των υλικών συμφερόντων εξαρτάται από την ένταξη σε κοινωνικές σχέσεις. Πρέπει κανείς πρώτα να γνωρίζει ποιος είναι, πού ανήκει και ποιο το μέλλον του, για να μπορεί να προβάλλει τα συμφέροντά του. Όταν παλαιοί δεσμοί και ταυτότητες δεν είναι πια αρκετά ισχυροί και νέοι δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί, μόνον μία κοσμοθεωρία όπως η φονταμενταλιστική υπερβαίνει την κρατούσα σύγχυση. Αυτή προσφέρει ένα περιεκτικό όραμα (μια κοινωνική κριτική, τα ιδεώδη μιας δίκαιης τάξης και μια εικόνα της ιστορίας) που απευθύνεται στα ιστορικά βιώματα ριζικών αλλαγών των διάφορων ομάδων και τα εξηγεί σε μια ιεραρχημένη συνάρτηση.

Λόγω της περίπλοκης κοινωνικής σύνθεσης όπως και της κοινωνικής ταυτότητας φονταμενταλιστικών κοινοτήτων δύσκολα θα μπορούσαν εδώ τα υλικά συμφέροντα, ακόμη και εάν ήταν ξεκάθαρα, να ονοματιστούν στην αφηρημένη κατηγορία 'δικαιοσύνη'. Επιπλέον, εδώ έχουμε να κάνουμε με το γεγονός ότι το παραδοσιακό μεσαίο στρώμα είναι εκείνο που προπάντων αυτοπροσδιορίζεται όχι κυρίως βάσει χωριστών υλικών συμφερόντων αλλά περισσότερο μέσω της 'ταξικής τιμής' ενός προτύπου τρόπου ζωής. Τουλάχιστον αυτό εννόησε στην πρώτη γενιά μια θρησκευτική-πολιτισμική άρθρωση της διαμαρτυρίας. Για το στρώμα αυτό, δεν διακινδυνεύει μόνον η οικονομική του βάση αλλά ο συνολικός τρόπος ζωής του. Όλα αυτά καθιστούν ελκυστικό, για τελείως διαφορετικές κοινωνικές ομά-

δες, το μήνυμα της επιστροφής σε μια δίκαιη, ενάρετη και ηθική τάξη στη βάση της πατριαρχικής αυθεντίας. Στην εκσυγχρονιστική ουτοπία αδιάκοπης προόδου και ατομικών ευκαιριών, αντιπαρέβαλλαν το δραματικό ενδεχόμενο μιας παρακμάζουσας κοινωνίας στην οποία υπάρχουν όχι μόνον αντιθέσεις μεταξύ των τάξεων αλλά και μεταξύ καλού και κακού, του κόμματος του θεού και του κόμματος του σατανά.

Πού βρίσκεται η σημασία του έντονου τονισμού της πατριαρχικής αυθεντίας και ηθικής; Γιατί παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο προβλήματα σχέσεων των φύλων και της σεξουαλικής ηθικής στη φονταμενταλιστική ιδεολογία και πράξη; Από τη δική μου σκοπιά κυριαρχούν καταρχάς προβλήματα πατριαρχικής αυθεντίας και ηθικής διότι οι μεταβολές στην οικογένεια και στις σχέσεις των δύο φύλων βιώνονται πιο άμεσα και πιο δραματικά. Όταν επιδεινώνονται οι προσωπικές σχέσεις, όταν τα παιδιά δεν αποδέχονται πλέον την αυθεντία των γονέων και καινούριες ρυθμίσεις αυτών των σχέσεων είτε λείπουν είτε δεν γίνονται αποδεκτές, βρισκόμαστε ενώπιον μιας κλασικής κρίσης ανομίας με την έννοια του Durkheim. Μια τέτοια κρίση μπορεί να βιώνεται σε υλοκεμενικό επίπεδο χειρότερα απ' ό,τι μια οικονομική ανάγκη, αφού υποσκάπτει την εμπιστοσύνη στις πιο βασικές, τις πιο προσωπικές και ευαίσθητες κοινωνικές σχέσεις. Γιατί οι άνθρωποι δεν προσαρμόζονται απλά στους νέους τρόπους ζωής και στις νέες κοινωνικές σχέσεις; Πολλοί το κάνουν. Πολλοί όμως νιώθουν το ίδιο σοβαρά δεσμευμένοι απέναντι σε πατριαρχικές αξίες και κανόνες, όπως συμβαίνει με τους μοντερνιστές σε σχέση με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ορισμένες αξίες είναι τόσο στενά συνδεδεμένες με την ανθρώπινη ταυτότητα ώστε να μην είναι δυνατόν να συζητηθούν.

Πάνω απ' όλα, προβλήματα των σχέσεων των φύλων και της σεξουαλικής ηθικής έχουν αποκτήσει κεντρική συμβολική σημασία στη διαμάχη μεταξύ μοντερνιστών και φονταμενταλιστών. Επειδή όλα τα συμπτώματα της κατάρρευσης στη φονταμενταλιστική ιδεολογία εξηγούνται με την εγκατάλειψη της πίστης η οποία, πάλι, συνδέεται πολύ στενά με πατριαρχικές αντιλήψεις της τάξης και της ηθικής, ακόμη και οι πολιτικές και οι οικονομικές κρίσεις κατανοούνται και επεξεργάζονται ως 'Kulturkampf', πολιτισμική σύγκρουση, μεταξύ εκκοσμικευμένων και του κράτους, από τη μία πλευρά, και των ευσεβών και του θεού τους, από την άλλη.

Γιατί οι άνθρωποι στρέφονται σε θρησκευτικές και όχι κοσμικές ιδεολογίες; Προσφέρει η θρησκεία κάτι που λείπει από τις κοσμικές ιδεολογίες; Βεβαίως, πολλοί άνθρωποι σε όμοιες καταστάσεις εντάσσονται σε κοσμικά ή ψευδοθρησκευτικά κινήματα και ακόμη περισσότερο όταν οι θρησκευτικοί θεομοί είναι στενά συνδεδεμένοι με το εκσυγχρονιστικό κράτος. Για ανθρώπους που νιώθουν κοντά σε μια θρησκευτική παράδοση, αντιθέτως, είναι πιθανή μια θρησκευτική έκφραση της διαμαρτυρίας. Συχνά όμως εμφανίζονται δομικές αιτίες. Έτσι, κατά κάποιον τρόπο, η καταπίεση ετερόδοξων θρησκειών εννοεί την εκδήλωση κοσμικής διαμαρτυρίας, όπως, αντιθέτως, η καταπίεση πολιτικών συλλόγων ωθεί τη διαμαρτυρία στην τροχιά θρησκευτικών συλλόγων. Εάν το εκσυγχρονιστικό περιβάλλον συνδέεται κατά κάποιον τρόπο με έναν επιθετικό κοσμικισμό, αυτό αυξάνει την πιθανότητα η αντίθεση να χρησιμοποιήσει θρησκευτική γλώσσα, σύμβολα και επιχειρήματα για να εκφράσει τη διαμαρτυρία της. Επιπλέον, η θρησκεία προσφέρει μια έκτακτη βάση για τη νομιμοποίηση του αγώνα εναντίον του μοντερνιστικού περιβάλλοντος και τρόπου ζωής. Η θρησκεία καθαγιάζει τον αγώνα και επιτρέπει στους φονταμενταλιστές να κατανοούν τον εαυτό τους ως ήρωες ενός μέχρις εσχάτων αγώνα. Επιτρέπει πλατιές συμμαχίες αφού μετασχηματίζει την αντίθεση πέρα από ταξικά συμφέροντα και ταξικά όρια σε μια κοινότητα των δικαίων και του κόμματος του θεού.

Αλλά η θρησκεία προσφέρει περισσότερα από μία κριτική των άλλων και μία κατάλληλη ρητορική, προσφέρει δηλαδή μια υποδομή. Έτσι, οι θρησκευτικές παραδόσεις είναι εκείνες που διαθέτουν μια ρουτίνα θρησκευτικών πρακτικών οι οποίες δομούν και διαμορφώνουν τη ζωή και την κοινωνία. Υπάρχουν εορτές που είναι αφιερωμένες σε ειδικές αναμνήσεις και σύμβολα και που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην εκάστοτε επίκαιρη κατάσταση. Οι θρησκείες διαθέτουν κατά κανόνα διανοούμενους που είναι σε θέση να προβάλλουν ιδεολογίες και να οργανώσουν ομάδες. Από τη γέννηση μέχρι τον θάνατο, από τις πιο προσωπικές μέχρι τις πιο δημόσιες πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης, οι θρησκείες έχουν στη διάθεσή τους ιδεολογίες και πρακτικές που καθένας μπορεί να χρησιμοποιήσει σε κρίσιμες καταστάσεις και οι οποίες λόγω της παράδοσης και της ιερότητάς τους απολαμβάνουν ένα προβάδισμα εμπιστοσύνης από όλες τις άλλες κοσμικές εναλλακτικές λύσεις. Τα φονταμενταλιστικά περιβάλλοντα και γι' αυτούς

τους λόγους επιτυγχάνουν συχνά να ανασυγκροτήσουν τον βίοκοσμο των οπαδών τους γνωσιακά, συναισθηματικά και πρακτικά, να τους δώσουν μια νέα κοινωνική ταυτότητα και να τους βοηθήσουν να επανακτήσουν τιμή και αυτοεκτίμηση. Οι θρησκείες διαθέτουν εδώ έναντι των εκκοσμικευμένων ή των ψευδοθρησκευτικών κινήματων και μια σειρά σημαντικών στρατηγικών πλεονεκτημάτων.

Τελικά, ποια είναι η σχέση μεταξύ της θρησκευτικής επιστροφής και της νέας αναδυόμενης θρησκευτικής τάξης; Σύμφωνα με τον Huntington, στο μέλλον ο κόσμος θα χαρακτηρίζεται από συγκρούσεις μεταξύ πολιτισμών που θα βασίζονται σε διαφορετικές, έσχατες, θρησκευτικές αξίες. Με βάση την ανάλυση των φονταμενταλιστικών κινήματων εγώ καταλήγω σε ένα άλλο συμπέρασμα. Αν και οι θρησκευτικές παραδόσεις μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για κοινωνική ταυτότητα και αλληλεγγύη, στον σημερινό κόσμο όλες οι παραδόσεις έχουν χωριστεί σε ένα πλήθος πολιτισμικών περιβαλλόντων που εκπροσωπούν διαφορετικές στάσεις ενώπιον ουσιαστικών χαρακτηριστικών της μοντέρνας ζωής. Συγκριτικά περιβάλλοντα σε διαφορετικές παραδόσεις δείχνουν γι' αυτό ένα πλήθος κοινά σημεία και συχνά ομοιάζουν μεταξύ τους περισσότερο απ' ό,τι με αντίθετα περιβάλλοντα εντός της ίδιας θρησκείας. Για τον λόγο αυτόν, θα πρέπει να είναι δυνατό ένα ρεαλιστικό σκηνικό δυνατών σχέσεων αλληλεγγύης και διένεξης περισσότερο σύνθετο και ευέλικτο από αυτό που προτείνει ο Huntington. Επειδή η εκκοσμίκευση και ο φονταμενταλισμός συγκροτούνται αμοιβαία ιδεολογικά και κοινωνικά, ο φονταμενταλισμός δεν εκπροσωπεί ούτε τον άχρονο θρησκευτικό πυρήνα ενός 'πολιτισμού' ούτε μια προσωρινή περιπλάνηση από την προδιαγεγραμμένη πορεία προ την εκκοσμίκευση αλλά ένα συνεχώς ανανεούμενο κοινωνικό φαινόμενο εντός του σύγχρονου κόσμου.

Μετάφραση από τα γερμανικά: Ηλίας Κατσούλης

Σημείωση

1. Αυτοί που ανέρχονται σε άλλη τάξη [Σ.τ.Μ.].

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bielefeldt, H., et al. (επιμ.) (1999). *Politierte Religion*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Huntington, S. (1996). *Kampf der Kulturen*. München-Wien: Goldmann Verlag.
- Juergensmeyer, M. (1993). *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State*. Berkeley: University of California Press.
- Lawrence, B. B. (1989). *Defenders of God: The Fundamentalist Revolt against the Modern Age*. San Francisco: Harper and Row.
- Marty, M. E. & R. S. Appleby (1991-1995). *Fundamentalisms Observed; Fundamentalisms and Society; Fundamentalisms and the State; Accounting for Fundamentalisms; Fundamentalisms Comprehended*, Chicago: University of Chicago Press [στα γερμανικά: Marty, M.E. & R.S. Appleby (1996). *Herausforderung Fundamentalismus. Radikale Christen, Moslems und Juden im Kampf gegen die Moderne*, Frankfurt a. M. & New York: Campus].
- Riesebrodt, M. (2000). *Die Rückkehr der Religionen. Fundamentalismus und der Kampf der Kulturen*. München: C.H. Beck.
- Riesebrodt, M. (1990). *Fundamentalismus als patriarchalische Protestbewegung*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Η Επιθεώρηση **Επιστήμη και Κοινωνία** ευχαριστεί τον Καθηγητή Martin Riesebrodt για την άδεια να μεταφραστεί και να δημοσιευθεί το άρθρο του στα ελληνικά.